UNIVERSITY OF MUMBAI

PROPOSAL FOR TOPIC APROVAL TO BE SUBMITTED TOTHE UNIVERSITY OF MUMBAI FOR THE DEGREE OF Ph.D IN THE SUBJECT OF HISTORY

Title of Topic	:	Social, Cultural And Economic History Of Sudhagad Taluka (C.E. 1947- 2011)
Name of the Student	:	Mrs. Sarita Dashrath Deshmukh
Basic Qualification	:	M.A (History)
In the Case of Ph.D. student Year of Passing of PET\ NET SET\GATE\ M-phil Teacher Experience	:	PET- 2022
Name of the Research supervisor Guide	:	Dr. Jadhav Baban Bhivasen Professor
Date of Superannuation Retirement	:	31/01/2037
Name of the Research Center	:	Shikshan Maharshi Dadasaheb Limaye College, Sector-3E, Kalmboli, Tal-PanvelDist- Navi Mumbai Pin-410218
Signature of Student		
Signature of the Research Guide		
Date of Submission of Research Proposal	:	31/03/2023

Seal

Head /Director/ Principal
SES'S S. M. Dadasaheb Limaye
ACS College, Kalamboli,
Tal. - Panvel, Dist. - Raigad.

Index

Sr.no.	Content	Page no.
1	SUBJECT: Social, Cultural and Economic History of Sudhagad Taluka(C.E 1947 to 2011)	3
2	Signification of the Research	5
3	Objectives of the Research	6
4	Hypothesis of the Research	7
5	Scope and Limitations of the Research	8
6	Research Methodology	9
7	Literature Review	10
8	Provisional structure of the case	11
8-1	Geographical Background of Sudhagad Taluka	11
8-2	Prehistory of Sudhagad Taluka	12
8-3	Social History of Sudhagad Taluka	13
8-4	Cultural History of Sudhagad Taluka	14
8-5	Educational History of Sudhagad Taluka	15
8-6	Economic History of Sudhagad Taluka	17
9	Conclusion	18

Introduction

Sudhagad Taluka (Pali town) of Raigad district is known as an important pilgrimage and religious place in Maharashtra. People from all corners of the country always come to visit this pilgrimage. This small Taluka in Raigad district with a very hilly and tribal area is one of the Ashtavinayak Kshetras, 'Ballaleshwar', which stands out on the map of Maharashtra.

The location of the Taluka is geographically significant. The Taluka has a unique social, historical and religious status. Hot water springs in the land sanctified by the footfall of Lord Rama, Rameshwar Vaibhav, Siddeshwar,Vardayinidevi and Thanale Caves of the Yadava period are 200BC earlier.Its sculptures, auditoriums and structures still fascinate us today. Puranas mention that Bhrigurishi lived here.The same Bhrigurishi established Bhorai Devi on Bhorai fort. Sarasgad, Gherasudhagad may have been originally built under a great power. From 840 to 1260, the fort has seen the Rashtrakutas, Chalukya, Shilahar of Kalyani, Bahamani Mughal and the Yadav of Devagiri established power over North Konkan by assuming the leadership. In 1482 to 1483 Malik Nayab's son Ahmed conquered the fort of Sarasgad and captured its surroundings.1553 Dec 30 at the time of Burhan Nizam Shah's death, the name of Sarasgad Fort was mentioned as Pali in the list of about 58 forts under his control. From 1671 to 1672, Chhatrapati Shivaji Maharaj had provided Rs 2000/- in the budget for the repair of Sarasgad Fort and construction of new buildings. Fort Joined the Maratha Empire in 1648A.D.Shivaraya changed the original name of this fort to Bhorap Gad and renamed it as Sudhagad. Naro Mukund suggested Shivaraya to make Sudhagad the capital of Hindvi Swarajya. So, this place was strategic and convenient. After the death of the Maharaja, Sudhagad once again came under the control of the Mughals. Sabnis Naro Mukund conquered the fort from Moghals in 1680 and brought it under Swarajya.The traitors Annaji Datto, Balaji Awaji, Awaji Ballal and Heroji Farzand, who were among the eight-member circle of kings, were given death under elephant's foot by Sambhaji Raja at Parli village in Sudhagad area. Sambhaji Maharaj and Aurnagjeba's rebel son Akbar met in Pachchapur, a village at the foot of the fort. Sudhagad Fort is still known as Bhorai Hill.Pali was the main location of Sudhagad Taluka. Pali used to be a Mamledar office. And during the Muslim period, it was referred to as Aminabad. Historical dramas were performed in villages for centuries in this cultural tradition. Mainly Rasal, Jambhulpada, Khavali, Siddeshwar villages are preserving the tradition. Dramas are performed in these villages. One act, dances, jagrans, balya dances, Lavani songs, wedding songs, bharude, kirtans, naradiya kirtans are seen performing campaigns on various ideological topics. There is a unique tradition of playing

Kabaddi in Sudhagad Taluka and Rasal-Ambole village have earned the honour of playing Kabaddi at the All India level. In the villages, the festivals of gods and goddesses are celebrated with enthusiasm.

This Taluka, which was very poor in education in the decade of 60-70, is competent today. When Dadasaheb Limaye was the president, since there were no schools in the village, Dada built 200 primary schools on moto of "Schools there where childrens are".Dadasaheb Limaye himself belonged to the Brahmin community and he also built a school for Harijans and Adivasis. Sudhagad Education Society was established in 1941. High school was started to avoid difficulty in higher education. After that he started college. Dadasaheb'sutterance of 'Ya Shika mothe vha' is taught today in all the schools of Sudhagad education socity. On March 1, 1957, the first Eklavy Adiwasi Ashramshala in Sudhagad Taluka was established at Vavloli.In 1958, .Thakkarappa Adivasi Ashramshala was started at Chiwe. In the year 1992, Matoshree Yamunabai Limaye Ashram School was started at Padsare, 20 km away from Pali. Seeing the inconvenience of tribal children, ashram schools were opened at Padsare, Chive and Vavloli. From the political point of view, Panchayat state system was formed in the year 1962. N. L. Chavan of Navghar was the first chairperson of Sudhagad Panchayat Samiti and K. G. Limaye of Pali and Dadasaheb Limaye was elected as the first presidents of Raigad Zilla Parishad.

Significance Of The Research

The present research will be studied from the perspective of social, cultural and economic history of Sudhagad Taluka. It is going to be brought to light by studying the means of livelihood and social status, economic status, historical place associated with the society. Has the government scheme for tribal in Taluka improved their living conditions? Do they get the benefit of educational facilities? Studying these and making them readily available to the planners. This Taluka includes 60% Maratha and other communities and 40% tribal communities.

Objectives Of The Research

1. To know the historical, geographical background of Sudhagad Taluka.
2. To study the social situation in Sudhagad Taluka and to know how the socially developed sudhagad Taluka is.
3. To study the traditional life of the society in sudhagad Taluka
4. To chronicle the factors that have contributed to academic development
5. To study the importance of religious festivals, historical and tourist places in sudhagad Taluka from cultural point of view.
6. To study the economic situation in Sudhagad Taluka and the work of economic development organizations.
7. To study how sudhagad Taluka has evolved from a political, social and cultural perspective.

Hypotheses Of The Research

1. Sudhagad Taluka has a great historical and cultural heritage
2. Temple style, architecture, sculpture and historical palaces in Sudhagad Taluka are unique in artistic scene.
3. Changes in the society can be seen due to the reforms made by social and cultural institutions in Sudhagad Taluka
4. To study whether educational facilities are developed in proportion to the population
5. Cities are developed in various ways in education. So, there is a need for development in rural areas.
6. In the Indian freedom movement, the patriots of Sudhagad Taluka participated in the Indian freedom movement to make the Indian freedom movement successful.
7. The political, social and cultural history of Sudhagad Taluka is instructive, motivating and inspiring to change the outlook of today's modern society.

Scope And Limitation Of The Research

The scope of the present research is limited to Sudhagad Taluka. After the independence of India, the social, cultural and economic development of Sudhagad Taluka will be investigated.Social, cultural and economic history of Sudhagad Taluka has been selected for the study in order to conduct a research study of Sudhagad Taluka in Raigad District.

This study is limited to Sudhagad Taluka only. Also, the social history of other Talukas will also be partly shed light on.

Research Methodology

While studying the social, cultural and economic history of Sudhagad Taluka, survey and descriptive method will be used. Primary and secondary resources will be collected. Of which the research will be completed on the basis of scientific study method by analysing the subject. Of the subject presented Reference tools, various reports, observations, sample selection methods, Interview, questionnaire techniques will be used. In this mainly social and historical research method a hands-on survey tracing the social, cultural and economic history of Sudhagad Taluka. Information will be obtained by collecting related historical documents, official documents. Various books, dissertations, articles etc. Written by researchers. Will be used for reference.

LITERATURE REVIEW

Potdar Suresh has written the book 'Sudhagad Darshan'.In this book of Sudhagad Talukaa historical and geographical review has been done.

Sandeep Parab's book 'Sri Ballaleshwar Devalaya' has information about Taluka changes. Short Research Thesis Report on 'Keshav Govind Limaye And Sudhagad Educational Institution-Pali' by Prof. Ankush Sohni, Sheth J. N. Paliwala College Pali has presented it to Mumbai University. He in this research thesis of Sudhagad Educational Institution has been reviewed.

Small Research Thesison the topic 'Tribal Children of Sudhagad and Ashram Schools A Study'. Presented by Mrs. Sangeeta Pradhan form Tilak Maharashtra Vidyapith. In this research, he has studied the children of Sudhagad Taluka and boarding school has been reviewed. Social, Cultural and Economic History of Sudhagad Taluka There does not appear to be any fundamental research on the subject. So, I social, cultural of Sudhagad Taluka and Economic History (C.E.1947 to 2011) is the subject chosen for Ph.D. research.

PROVISIONAL STRUCTURE OF THE CASE

8.1 Geographical Background of Sudhagad Taluka

In 1869, Kulaba District was formed as an independent district.From May 1981, the name of this district was changed to 'Kulaba' and it was renamed as 'Raigad'.

Sudhagad Taluka is located at the foothills of the Sahyadri mountain range, about 40 km from the coast line. Taluka has a length of 20 km from south to south and an east-west width of 10 km, Area is 163.2 sq. km. Rainfall here is 125 to 150 inches. This lake is surrounded by high mountains on all four sides and Sarasgad hill is in the middle of this lake. There are 98 villages, 160 wade and padas in Taluka. According to the 2020 census, the population is 77000. Majority of the population belongs to the Maratha community. 40 % of the population belongs to the Scheduled Tribes of Katkari and Thakur; Most of the population arefarmers. The eastern boundary of the Taluka is shared with Pune district. The four borders are lined with small and large rows of Sahyadris. Amba, Valki, Datpadi and Kundlika rivers flowing into the Taluka originate from the eastern hilly areas. Black rock (basalt) is found in large quantities in Sudhagad lake. Jamba stone is found on the top of the plateaus at Tadgaon, Padsare, Khemwadi, Usar.

The climate here is unique.The climate in the lowlands is very cold in winter, regular rainfall in monsoon and hot during the day in summer. However, the climate on the hilltop is cool. The average annual rainfall in Taluka is 3000 to 3500 mm. May is the month with the highest temperature. The daily maximum temperature is more than 40^0 C. Deforestation and air pollution are increasing the temperature. A large amount of land is available in the Taluka for water & soil conservation, aforestation, watershed development.Along with paddy cultivation, horticulture, vegetable, tree-plantation, vegetable cultivation, animal husbandry, dairy business will help in raising the standard of living of the rural people along with nature conservation. In this chapter, an analytical study of people's life and progress is attempted through the system.

8.2 Prehistory of Sudhagad Taluka

In the present case, light will be shaded on the history of Sudhagad Taluka. In ancient times, Sudhagad Taluka was isolated due to the passable walls of Sahyadri, dense forests and the flow of rivers. Though Mauryas, Satavahanas, Kshatrapas, Mughals etc. ruled over Konkan region, Sudhagad Taluka is sparsely populated, so no special impression of this rule has been made here.But during the period between 400 AD and 1200 AD of the Maurya, Rashtrakuta and shilahar dynasties in the northern period, the population of Sudhagad Taluka increased and became a social and cultural organization. Some of the families got financial stability as they got free land near the village. The importance of the hill forts of Sudhagad and Sarasgad in this Taluka dates back to Shivaji Maharaj. Sudhagad Fort is located 11 km from the main place of Pali in Sudhagad Taluka of Raigad district.It is written that the origin of the fort dates back to the second century BC. It was named 'Bhorpagad' after the name of Bhorpai Devi. A.D. In 1657 this fort came under the control of Bahamani Sultan and in 1657 AD Shivaji Maharaj took control of it and named it Sudhagad. During the time of Peshwa, it was under the control of 'Bhor' institution. After 1680 Aurngajeba invaded the Deccan, the forts of Raigad and Sudhagad in Konkan were greatly used by the Maratha Saradarsin their war of independence until 1707.Since 1750, all the powers of the Chhatrapati came to the Peshwas, and the supervision of the Peshwas began over the Bhor institutions. In the next year 1818, the British announced the abolition of Peshwa. And in 1820, the British made a treaty with Bhor's Pantaschiva. Nagothane port was taken over by the British. Some villages in Sudhagad Taluka were paid to the secretaries.

Vichitragad,Rajgad, Prachandagad, mounmaval and Sudhagad were five Talukas in Bhor Sansthan. Sudhagad was the only Taluka of Bhor Sansthan in Konkan. The condition of Sudhagad Taluka was not good during the Sansthan period. A Satyagraha was conducted in Pali village during the Quit India Movement. Movements started in Sansthan.In this situation Shrimant Babasaheb, the last member of the BhorSansthan, did not resist to merge the Sansthan by accepting the people's opinion. Bhor was incorporated and merged with independent India on 8 March 1948. Thakur and Katkari tribes are living in this Taluka.As tribal dialects do not have script, they have preserved their culture through oral traditions like folk songs, folktales, sayings, proverbs. As tribal are a nature-loving tribe, nature is seen through their stories, dances and songs.

8.3 Social History of Sudhagad Taluka

In the present chapter, the social life of Sudhagad Taluka will be highlighted. Mauje Pali village was known as 'Pallipuri' in ancient times. Pali village was under the administration of Bhor Sansthan before independence. of that time Festivals, celebrations, traditions, rituals, rituals, which have been carried on by the institutes since the Peshwa period, are still there today Celebrated with enthusiasm. Every city has a culture. Culture is passed from one generation to another generation, the same event is still celebrated in the city of Pali today. They are seen celebrating in style. The social system was based on caste. There are people of different religions and castes in this Taluka. Social, cultural and religious life plays very important role in society. Family is considered as the primary unit of society. Social life, family system, marriage, morals, likewise of women in society Importance, status of women, freedom etc. will be highlighted here. Sudhagad Taluka is a hilly Taluka of Raigad district. There are the mountain Tribal tribes such as Katkari, Thakur, Mahadevkoli are living in this area. A distinctive feature of the tribal tribe is their love for dance songs. Various Religious places, wedding ceremonies, various seasonal occasions in agriculture types of dances are performed. Tribal have different traditions. Also, their method of divorce (kadimode), funeral rites, caste panchayat, Conversion etc. will be highlighted.

In the pre-independence era, in the year 1932, 'Sudhagad Taluka Local Board' came Establishment of Local Self-Government. After the merger from Bhor sansthan in 'Kulaba District Incorporation' of this Taluka in Local Board. From District Board of two representatives Madhavrao Dongre and Babu Hadkya Katkari are selected from Sudhagad Section. Dadasaheb Limaye is selected during 1957 to 1962 and Gram Panchayat is formed in Taluka. In the year 1952 Shankar Keru More is the Sarpanch and Govind Laxman Chaudhary is the Deputy Sarpanch after the election of Pali Gram Panchayat. After formation of sudhagad Panchayat, Panchayat State System is formed in 1962. The first chairman of this committee was N. L. Chavan of Navghar and K. Go Limaye aka Dadasaheb Limaye of Pali was elected as the first President of Raigad Zilla Parishad. And a republican state that run by the people for the people Creation in the true sense. When Limaye was the president of Raigad district, the 'Kalnadi Project' was built and dams and canals were built to provide summer water to 30 thousand acres of land. Horticulture started to be done perennially. Overall Dadasaheb Limaye played an important role in social and political fields. Samajseva Sangh, Harijan Sevak Sangh, Gadre Harijan Kothi, Taluka Shetkari Sangh, Shiv Jayanti Utsav Mandal these mandals were expanded throughout Raigad district. Social reformer for the removal of untouchability, social transformation and national integration the work will be reviewed.

8.4 Cultural History of Sudhagad Taluka

In the present chapter, the cultural life of Sudhagad Taluka will be highlighted. Sudhagad Taluka has an independent cultural heritage. Another delight is the religious places in Sudhagad Taluka. This land of sanctity has been blessed by ancient demigods, sages and saints with their abode. 'Sri Ballaleshwar' Ganapati of this group of Ashtavinayakasis in Pali village in Sudhagad Taluka of Raigad district.The village of Pali is very ancient and the temple of Shri Ballal Vinayaka in this place is Swayambhu and its story is famous in Maharashtra. Built in Chirebandi construction facing east, the temple is unique by its Srikarghatni. There is a guest house and a cultural center near the temple. Ekwis Ganpati temple near Siddeshwar was built under the inspiration of Samarth Ramdas Swami.Bhrigurishi has done penance for many years in Sudhagad Fort. He took Samadhi near Gomashi village in his late age. Thanale Caves, Nenwali Caves, Kondjai Devi, hot springs have pools at Unhere. Uddhar Rameshwar, Siddheshwar, Vireshwar Shri Uttareshwar at Asare, Sudhagad Taluka with religious connection. In this Taluka, which has cultural tradition, historical plays were performed in villages. Today, students of Mahavidyalaya are seen performing activities like one-act plays, dance, jagran, bharude on many ideological topics.Sudhagad Taluka has a tradition of playing Kabaddi and has earned the honor of playing Kabaddi at the All India level. Among these cultural heritages are different types of festivals, cultural events following those festivals & pilgrimages of gods and goddesses, means of entertainment, customs, social life, family system, marriage, ethics, customs and traditions, health, costume, jewellery, similarly, the importance of women in the society, the status of women, Freedom will be reviewed here.

8.5 Educational History of Sudhagad Taluka

From the 18th century, the British had started primary schools in the city and in the big villages. As Raigad district is covered by hills and valleys, all common people resided in villages. There was no facility to travel in those days. Education had not spread to the backward areas in such poor areas. During the 1800s and 1900s, educational and social development was accelerated in Raigad district. The importance of education was realized by the people of Raigad district. However, there was a need to spread education in the remote Sudhagad Taluka. Mr. Govind Ramchandra Limaye from Pali in Sudhagad Taluka while he was working in Bhor Sansthan, he always supported the society.The amount of education in the Pali area was low. There was a demand from the people of Pali area. There would be a school for the children of the community in the Pali village.The community felt that Mr. Limaye should do something for the education. To fulfil the demand of the community, one such attempt was made by Mr. Haribhau Lagu, a resident of this Taluka and his colleagues L. K. Bhave, Chimanrao Kulkarni and G. R.Limaye in the year 1925-26.In addition to the ongoing teaching of English 3rd standard, 4th standard was started by the above workers.

Shrimant Raosaheb of Pali Bhor Institute laid thefoundation of education in Pali village. But the community living in hilly areas had no facility to reach the village. Ganesh Bhaskar Sane retired from his legal profession and settled in Pali around 1940 to take the education to the society which was deprived of education. And he established the Sudhagad Educational Institute on 26 October 1941 along with the workers here. The objective of Institution is, spreading education among the deprived communities.The movement of this organization was going on with the noble aim of developing all the common people of by making the awareness of education in the society. In the beginning of the organization, the members, president Mr. Laxman Ramchandra Modak, secretary Mr. Laxman Keshav Bhave and Mr. V. R. Abhyankar were elected. And people's wish was fulfilled in Pali place since long time.Lack of education in rural areas, the movement of this organization started with the ambitious goal of spreading education, awareness of education in the society deprived of education. Shree kulaba District Adivasi Sevamandal Pali Managed Ashramshalas. There are three Ashramshalas in Sudhagad Taluka. On March 1, 1957, the first ashram Shala was established in Sudhagad Taluka. It is both primary and secondary education.Ashramshalas at Chive and Padsare of the same organization was primary formed ashramshalas. Sri Kulaba District Tribal Service Board Honourable Dadasaheb Limaye was the chairperson of this institutions.

In 1967 Keshav Govind Limaye became the president of Sudhagad Educational Institute. He worked hard along with the office bearers of the institute to fulfil the set objective and the institute had done the work of taking Gyan Ganga to the poor rural communities for education. In 1989, Appasaheb Dharkar started the institution of Raigad and Prabodhani Pen through Vasant Oswal, who could not afford the cost of the university. So, it was handed over to Sudhagad Institute.A college was established. To provide education to children of all castes and religions in rural areas at minimum cost. The aim of the institution was to create social awareness, develop all around students and make them ideal citizens of India. Mr. Keshav Govind Limaye, President of Sudhagad Educational Institution, was strong. His Catch Phrase was'Ya Shika Mothe Vha'. Mahavidyalaya was started as 'come learn and grow up'.In the year 1998, the second Senior College of Education was started at Maharshi Dadasaheb Limaye Kalamboli.

8.6 Economic History of Sudhagad Taluka

With abundant rainfall, hilly terrain, seasonal rivers, abundant forests, the economy of this Taluka is dependent on agriculture, fishing, and other primary occupations.Rasal, Balap, Parli, Pedli, Nanose, Jambhulpada are villages that are developing due to industrial and small scale industries and come under Sudhagad Taluka. While these centres are providing increasing employment to the people of the Taluka, about 5800 hectares of paddy land is grown in this area and 1200 hectares of Warkas land are cultivated with Nachni, Varicrops. Paddy is grown in 500 hectares of area during *rabbi* season due to small irrigation dams of Unher, Kavela, Dhokshet, Kondgaon, Ghotwade and Balap irrigation scheme.Pazar Talav have been constructed at Usale, Siddeshwar, Rameshwar Vaibhav. A large amount of area is available in the Taluka for water-soil conservation, reforestation, and watershed areas development. In case of medium and small irrigation in the areas of Dhondse, Darya, Nenvali, Rasal, Khemwadi, Kalamba, it will be used for paddy cultivation, horticulture, tree plantation, herb conservation, animal husbandry, dairy development, environment protection. It is easily possible to increase the level of underground water in the Taluka by digging flat successive pastures on the plateau, hill slopes, developing pastures, planting trees. These types of works will help in uplifting the standard of living of rural people along with nature conservation.

Conclusion

This chapter summarizes the entire six-chapters of the thesis and conclusion will be presented in this chapter. Chapter 1 is Geographical background of Sudhagad Taluka consist of characteristic, climate of the Taluka, rainfall etc. these factors are decided in this chapter. Chapter 2 In this chapter Prehistory, Ancient, Medieval and Archaic History of Sudhagad Taluka Will be tracked. Chapter 3 Social of Sudhagad Taluka In this chapter History, social life, caste, customs, cultural traditions will be taken care of. Chapter 4 consist of cultural history of Sudhagad Taluka, deity, Yatra, Information about festivals and religious places. Chapter 5 In this chapter information about Development of Education, History, Education Institute of Sudhagad Taluka is given. Chapter 6 In this chapter Economic History of Sudhagad Taluka, Industries and other businesses will be encouraged. Also, how the research study is conducted, and the research objective is completely addressed by the fact that it is would not be important. will go to Abhyupagam.

Primary Resources-(Marathi)

१. कल्याणकारी राज्याची वाटचाल - 'कुलाबा जिल्हा', महाराष्ट्र शासन, मुंबई, जानेवारी १९५७

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००२,२००३,अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन,२००३

३. पाठक अ.श (संपा), इतिहास प्राचीन काळ (खंड-९)सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००२

४. पंचायत समिती, सुधागड पाली, वार्षिक प्रशासन अहवाल, सन २०१०-११

५. प्रशासन अहवाल २०१८-१९, बांधकाम विभाग, पंचायत समिती सुधागड-पाली, २०१९

६. प्रशासन अहवाल २०२०-२१, अर्थ विभाग, पंचायत समिती सुधागड - पाली, २०२१

७. भोराई शिक्षण प्रसारक मंडळ नांदगाव, रौप्य महोत्सवी स्मरणिका २००५

८. महाराष्ट्र राज्य सहकारी 'आदिवासी विकास महामंडळाच्या योजना' महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

९. महिला व बालकल्याण विभाग, जिल्हा परिषद, रायगड

१०. रायगड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन १९८० ते १९८१ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

११. रायगड जिल्हा, सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन १९९१, २००१, २००२, २०११

१२. रायगड जिल्हा, सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन २०००-२००१ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

१३. रायगड जिल्हा परिषद , अलिबाग वार्षिक प्रशासन अहवाल सन २०१०-११

१४. राहुडकर बा.व (संपा) 'कोकणची शेती', शेतकी खाते महाराष्ट्र राज्य पुणे, १९६६

१५. वावळोली आश्रमशाळा, वार्षिक अहवाल, रसिका ऑफसेट पाली, १९८२

१६. वैशंपायन माधव, श्री. गणेश मंडळ, पाली शतसांवत्सरिक महोत्सव इनोव्हेटिव्ह आयडिया पुणे,२०२१

१७. सुधागड शिक्षण संस्था, वार्षिक अहवाल, माधव प्रिंटींग प्रेस, पुणे १९४१, १९४२, १९४३, १९४४, १९४५, १९४६, १९४७, १९४८, १९४९, १९५०, १९५१, १९५२, १९५८

१८. सुधागड शिक्षण संस्था, सेवक वर्ग सहकारी पतसंस्था मर्यादीत पाली, रौप्य महोत्सव अंक, रसिका ऑफसेट पाली, २००५

१९. सुधागड शिक्षण संस्था, रौप्य महोत्सव अंक आणि भुषण मुद्रणालय पुणे १९६७

२०. श्री बल्लाळेश्वर देवस्थान-कसबे पाली (जि.कुलाबा) शतसांवत्सरिक लळित महोत्सव परंपरा व अहवाल, श्री बल्लाळेश्वर मंदिर पाली, १९५१

Primary Sources (English)

1) Chaudhary K.K, Source Material For A History Of The Freedom Movement In India Civil Disobedience Movement, April- September 1930, Volume XI, October 1930 December 1941, Volume XII, Government Of Maharashtra Mumbai, 1995.
2) Desai Sanjiv P. (ed.),Calendar of The Quit India Movement in the Bombay Presidency, Government of Maharashtra, Bombay, 1985.
3) District Census hand book, Raigad, Census of India 1991
4) District Census hand book, Raigad census of India, 2001
5) Gazetteer of the Bombay Presidency, Kolaba District, Vol. XI, 1883. Government Of Maharashtra, Bombay, Reprint 1989.
6) Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XI-B. Kolaba and Janjira, Government Of Bombay, Bombay, 1926.
7) Maharashtra State Gazetteers, History of Bombay Modern Period, Government of Maharashtra, Bombay, 1987.
8) Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-XI, Civil Disobedience Movement(April to Sep.1930), Government Of Maharashtra, Bombay 1990,
9) Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-IIX, Civil Disobedience Movement(Oct to Dec1940), Government Of Maharashtra Bombay 1995,
10) Socio- Economic Review and District Statistical Abstract Statistics, Government of Maharashtra, Bombay 1962
11) Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-XI, Mahatma Gandhi In Maharashtra1915to1946, Government Of Maharashtra,Bombay,1980.

Secondary Resources-(Marathi)

१.	ओतुरकर राजाराम, मराठयाचे साम्राज्य, चि.ग.केतकर, पुणे, १९३०
२.	कोलारकर श. गौ, मराठ्यांचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर १९९५
३.	कुलकर्णी म.रा, मराठे आणि महाराष्ट्र, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे २००७
४.	कुलकर्णी म.रा, मराठे आणि महाराष्ट्र, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे २००७
५.	खोबरेकर वि.गो, मराठयांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, इ.सं.मं, मुंबई, १९७७
६.	गारे गोविंद, आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे १९९८
७.	गारे गोविंद, आदिवासींचे पारंपारिक औषधोपचार सहयाद्रीतील औषधी वनस्पती, आदिवासी विकास प्रतिष्टान पुणे, प्रथमवृत्ती २००२
८.	गायकवाड देविदास (संपा), कर्मयोगी गायकवाड दे.ना.प्रकाशन २००५
९.	गारे गोविंद, बदकाच्या उंबरठयावरील कोकणा आदिवासी, श्रीविधा प्रकाशन पुणे, २०००
१०.	घाणेकर प्र.के., भटकंती रायगड जिल्हयाची, स्नेहल प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे ३०
११.	चौधरी कि.का, (संपादक) मराठी आवृत्ती 'महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर' रायगड जिल्हा, दर्शनी विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९९३
१२.	जाधव.ब.भि, रायगड जिल्ह्यातील स्वातंत्र चळवळ : शेतकऱ्यांचा सहभाग, लक्ष्मी बुक पब्लिकेशन, सोलापूर. २०१४
१३.	जावडेकर श.द, आधुनिक भारत, कॉन्टीनेटक प्रकाशन, पुणे २००९
१४.	जोशी म.गं, धन्य मी कृतार्थ मी, सामंत प्रकाशन, मुंबई २००५
१५.	जोशी वा.ना, राजा श्रीमंत रघुनाथराव पंडित पंतसचिव राजसाहेब संस्थान भोर यांचे चरित्र, (खंड-२), समर्थ भारत छापखाना, पुणे १९३९
१६.	जोशी भ.ना., राजा श्रीमंत रघुनाथराव पंडित पंतसचिव राजेसाहेब संस्थान भोर यांचे चरित्र, विनायक देशपांडे, भोर १९३९
१७.	तेंडुलकर महेश, हिंदू देवालयातील पोर्तुगीज घंटा, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, २००८
१८.	तेंडुलकर महेश, बंच ट्रेकिंग-३, सुरगड-सरसगड-सुधागड-ठाणाळे लेणी, स्नेहल प्रकाशन पुणे, २०१०
१९.	दाते.प.रा, कुलाबा जिल्ह्यातील विधायक कार्याचा इतिहास, दाते प्रकाशन, कुलाबा, १९६६
२०.	देशमुख एस.एस, असा हा रायगड, सुधांशू प्रकाशन, अलिबाग, २००३
२१.	धारप.ग.ल , श्री बल्लाळ विनायक दर्शन, पाली, जि. कुलाबा, १९५१
२२.	पोतदार सुरेश, सुधागड दर्शन, एस.व्ही कमर्शियल मुद्रणालय, माणगांव, २०००
२३.	पाटील अ.श गाथा आगरी संस्कृतीची, जाणीव प्रकाशन, मुंबई, २००७

२२. राज्य मराठी पाठ्यपुस्तक, श्री सद्गुरु टेक्नालय, सिद्धांगर पब्लिकेशन, सन २०२२
२३. शास्त्रीय पुष्पा मेनुसिंग, औरंग राजगड जिल्हाधी, विजय प्रॉपर्टीज, दुसरी आवृत्ती, प्रसिद्धकाल २०२३
२४. पुराणिक, सु.प्र., विल्ले सुधाशङ्क, रसिका कॉम्प्युटर प्रिंटींग प्रेस, पाली, २०२२
२५. भागवत अर्जन नारायण, मौर संस्थानचा इतिहास, ज्ञान प्रकाशन पुणे, १९८३
२६. भागवत अर्जन नारायण, मौर संस्थानचा इतिहास, ज्ञान प्रकाशन पुणे, १९८३
२७. सरदेसाई गो.स., खंड- ५, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९२५

News papers

१. लोकमत 'सिंहावलोन' जून २०१०

२. कृषीवल जानेवारी, २००६

Internet Soures

1. https://www.discovermh.com
2. https://www.marathibuzz.com
3. https://www.sudhagadTaluka.com
4. https://mr.m.wikipedia.org
5. https://trekshitiz.com
6. https://bhatkantigdkotanchi.blogspot.com

Note: - The above research thesis is based on preliminary studies. This may change after research.

Guide name and signature

Dr. Jadhav BabanBhivasen

(Professor)

Prof. Dr. B. B. Jadhav
CO - ORDINATOR
Post Graduate & Ph. D. Research Centre
S. M. D. L. College, Kalamboli,
Navi Mumbai - 410 218.

Researcher student name and Signature

Mrs. Deshmukh Sarita Dashrath

UNIVERSITY OF MUMBAI

PROPOSAL FOR TOPIC APROVAL TO BE SUBMITTED TOTHE UNIVERSITY OF MUMBAI FOR THE DEGREE OF Ph.D IN THE SUBJECT OF HISTORY

Title of Topic	:	Social, Cultural And Economic History Of Sudhagad Taluka (C.E. 1947- 2011)
Name of the Student	:	Mrs. Sarita Dashrath Deshmukh
Basic Qualification	:	M.A (History)
In the Case of Ph.D. student Year of Passing of PET\ NET SET\GATE\ M-phil Teacher Experience	:	PET- 2022
Name of the Research supervisor Guide	:	Dr. Jadhav Baban Bhivasen Professor
Date of Superannuation Retirement	:	31/01/2037
Name of the Research Center	:	Shikshan Maharshi Dadasaheb Limaye College, Sector-3E, Kalmboli, Tal- Panvel Dist- Navi Mumbai Pin-410218
Signature of Student		
Signature of the Research Guide		
Date of Submission of Research Proposal	:	

Seal

SHIKSHAN MAHARASHIDADASAHEB LIMAYECOLLEGE * KALAMBOLI * ESTABLISHED 1998

Head / Director / Principal

I/C PRINCIPAL
SES'S S. M. Dadasaheb Limaye
ACS College, Kalamboli,
Tal. - Panvel, Dist. - Raigad.

अनुक्रमणिका

अ.न	तपशील	पृष्ठ क्र
१.	विषय (Theme) सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास (इ.स १९४७ ते २०११)	३
२.	संशोधनाचे महत्त्व (signification of the study)	५
३.	संशोधनाची उद्दिष्टे (objectives of the study)	५
४.	संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis of the Research)	६
५.	संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations of the Research)	७
६.	संशोधनाच्या पध्दती (Research of the Methodology)	८
७.	साहित्य परीक्षण (Review of Literature)	९
८.	प्रकरणाची तात्पुरती रचना (Chapter Scheme)	१०
८.१	सुधागड तालुक्याची भौगोलिक पार्श्वभूमी	११
८.२	सुधागड तालुक्याचा पूर्व इतिहास	१२
८.३	सुधागड तालुक्याचा सामाजिक इतिहास	१३
८.४	सुधागड तालुक्याचा सांस्कृतिक इतिहास	१५
८.५	सुधागड तालुक्याचा शैक्षणिक इतिहास	१७
८.६	सुधागड तालुक्याचा आर्थिक इतिहास	१८
९	उपसंहार	१९

प्रस्तावना

रायगड जिल्हयातील सुधागड तालुका (पाली शहर) हे महाराष्ट्रातील एक महत्वाचे तीर्थक्षेत्र आणि धार्मिक स्थान म्हणून ओळखले जाते. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून या तीर्थक्षेत्राला भेट देण्यासाठी लोक नेहमी येत असतात. रायगड जिल्हयातील अत्यंत डोंगराळ व बहु अदिवासी क्षेत्र असणारा हा छोटासा तालुका महाराष्ट्राच्या नकाशात जेमाने झळकतो. अष्टविनायकाक्षेत्रापैकी एक असलेले 'बल्लाळेश्वर' स्थान हे तालुक्याच्या दृष्टीने भूषणावह आहे.

सामाजिक, ऐतिहासिक व धार्मिकतेचे वेगळे अधिष्ठान या तालुक्याला लाभलेले आहे. उन्हेरे येथे श्रीरामाच्या पदस्पर्शाने पवित्र झालेल्या भूमीतील गरम पाण्याचे झरे, रामेश्वर वैभव, सिध्देश्वर वरदायिणी देवी, यादवकालीन ठाणाळे लेणी इ.सन. २२०० पूर्वीची आहेत. तेथील शिल्पकला, सभामंडप व रचना आजही आपल्याला आकर्षित करतात. पुराणात भृगूऋषींनी येथे वास्तव केल्याचे उल्लेख आढळतात. याच भृगूऋषींनी भोराई देवाची स्थापना या किल्लावर केली. सरसगड, घेरा सुधागड एकादया मोठया सत्तेखाली या गडाची मूळ जडणघडण झाली असावी., ८४० ते १२६० या किल्ल्याने अनुक्रमे राष्ट्रकुट, कल्याणीचे चालुक्य शिलाहार, बहामनी मुघल अशा राजसत्ता पाहिल्या आणि देवगिरीचे यादव यांचे मांडलिकत्व पत्कारून उत्तर कोकणावर सत्ता स्थापन केली. १४८२ ते १४८३ मलिक नायबचा मुलगा अहमद याने सरसगड किल्ला जिंकून त्या सभोवतालच्या परिसरही काबीज केला. १५५३ डिसेंबर ३० बुरहान निजामशहाच्या मृत्यूसमयी त्यांच्या ताब्यातील सुमारे ५८ किल्यांच्या यादीत सरसगड किल्याचे पाली असे नाव नमुद होते.१६७१ ते १६७२ छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सरसगड किल्याची डागडुजी व नवीन वास्तु बांधकामाकरिता अंदाजपत्रकात रू २०००/- ची तरतुद केली होती. किल्ला इ.स. १६४८ साली मराठा साम्राज्यात सामील झाला. शिवरायांनी या गडाचे मुळ नाव भोरपगड बदलून सुधागड असे नामकरण केले.नारो मुकुंद यांनी शिवरायांना सुधागड हिंदवी स्वराज्याची राजधानी करावी असे सुचविल होते. इतके हे ठिकाण मोक्याचे व सुसज्य होते. महाराजांच्या मृत्यू नंतर सुधागड पुन्हा एकदा मोगलांच्या ताब्यात गेला. सबनीस नारो मुकंद यांनी १६८० मध्ये मोगलांकडून जिंकून किल्ला स्वराज्यात आणला. राजांच्या अष्टप्रधान मंडळात असलेल्या अण्णाजी दत्तो, बाळाजी आवजी, आवजी बल्लाळ आणि हिरोजी फर्जंद या राजद्रोहींना संभाजी राजांनी सुधागड परिसरात परळी गावात हत्तीच्या पायी दिले होते. गडाच्या पायथ्याशी असलेल्या पाच्छापूर या गावातच संभाजी महाराज व औरंगजेबाचा बंडखोर मुलगा अकबर याची भेट झाली होती. सुधागड किल्ला आजही पंचक्रोशीत भोराईचा डोंगर म्हणून ओळखतात. सुधागड तालुक्याचे मुख्य ठिकाण म्हणजे पाली, पालीस पूर्वी मामलेदार कचेरी होती आणि मुस्लीम काळात तिचा उल्लेख मामले आमीनाबाद होत असे.

सांस्कृतिक परंपरा असणाऱ्या या तालुक्यात शतकांपासून ऐतिहासिक नाटके गावागावात सादर केली जात होती. त्यात प्रामुख्याने रासळ, जांभूळपाडा, खवली, सिध्देश्वर ही गावे परंपरा जपत आहेत. या गावामध्ये नाटके केली जातात. विविध वैचारिक विषयावर एकांकिका, नृत्य, जागरण, बाल्या नृत्य, लावणीची गाणी, लग्नाची गाणी, भारूडे, किर्तने, नारदीय किर्तन या सारखे अभियान राबविताना दिसतात. सुधागड तालुक्यात कबड्डी खेळाची वैशिष्टयेपूर्ण परंपरा असून अखिल भारतीय पातळीवर कबड्डी खेळण्याचा मान रासळ-आंबोले या गावांनी मिळविला आहे. तालुक्यातील गावांमध्ये देवदेवतांचे उत्सव उत्साहाने साजरे होतात.

६०-७० च्या दशकात शिक्षणात अत्यंत मागे असणारा हा तालुका आज सक्षम आहे. शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमयेनी लावलेले एक रोपट आज वटवृक्ष म्हणुन सर्वाना छाया देत आहे.मा. दादासाहेब लिमये अध्यक्ष असताना खेडेगावातुन शाळा नव्हत्या म्हणून "मुले तिथे शाळा" अशा २०० प्राथमिक शाळा दादांनी उभ्या केल्या. दादासाहेब लिमये स्वतः ब्राम्हण समाजाचे असुन सुध्दा हरिजनांसाठी, अदिवासीसाठी त्यांनी शाळेची उभारणी केली. सुधागड एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना १९४१ मध्ये झाली. उच्च शिक्षणासाठी अडचण होवू नये म्हणून हायस्कूल सुरू केले. त्यापुढे कॉलेज सुरू केले. 'या शिका मोठे व्हा' या दादासाहेबांच्या उक्तीने आज सु.ए.सो सर्व शाळांमध्ये शिक्षण दिले जाते. १ मार्च १९५७ रोजी सुधागड तालुक्यातील पहिली आश्रमशाळा वावळोली येथे स्थापन झाली. १९५८ ला पू.ठक्करबाप्पा आदिवासी आश्रमशाळा चिवे येथे सुरू करण्यात आली. १९९२ साली पालीपासुन २५ किमी दूर डोंगरत मातोश्री यमुनाबाई लिमये ही आश्रमशाळा पडसरे येथे सुरू करण्यात आली. आदिवासी मुलांची गैरसोय बघुन पडसरे, चिवे, वावळोली येथे आश्रम शाळा काढल्या. राजकीय दृष्टीकोनातुन विचार केला तर सन १९६२ साली पंचायत राज्य व्यवस्थेची निर्मिती झाली. सुधागड पंचायत समितीचे पहिले सभापती नवघरचे न.ल.चव्हाण आणि रायगड जिल्हा परिषदेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून पालीचे के.गो.लिमये तथा दादासाहेब लिमये यांची निवड झाली.

संशोधनाचे महत्व

प्रस्तुत संशोधन सुधागड तालुक्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास या दृष्टीकोणातुन अभ्यास करण्यात येणार आहे. समाजाच्या निगडीत असणाऱ्या उपजिविकेच्या साधनांचा व सामाजिक दर्जाचा, आर्थिक स्थितीचा, ऐतिहासिक स्थळाचा अभ्यास करून तो प्रकाशात आणला जाणार आहे. तालुक्यातील आदिवासी जमातीसाठी असलेल्या शासकिय योजना यामुळे त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा झाली का ? त्यांना शैक्षणिक सुविधांचा लाभ मिळतो का ? हे अभ्यासणे व त्यांचा नियोजनकरांना निष्कर्ष उपलब्ध करून देणे. या तालुक्यात ६०% मराठा व इतर समाज व ४०% आदिवासी समाज या प्रमुख जमातीचा समावेश होतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करीत असताना खालील उद्दिष्टे समोर ठेवून विषयाची मांडणी करण्यात येईल.

१. सुधागड तालुक्याची ऐतिहासिक, भौगोलिक पार्श्वभूमी जाणून घेणे.

२. सुधागड तालुक्यातील सामाजिक परिस्थिती अभ्यासणे व सुधागड तालुक्याचा सामाजिक विकास कसा होत गेला हे जाणून घेणे.

३. सुधागड तालुक्यातील समाजाचा पारंपारीक जीवनाचा अभ्यास करणे.

४. शैक्षणिक विकासात योगदान दिलेल्या घटकांचा इतिहास मांडणे.

५. सुधागड तालुक्यातील सांस्कृतिक दृष्टीकोणातून धार्मिक उत्सव, ऐतिहासिक व पर्यटन स्थळे यांचे महत्व अभ्यासणे.

६. सुधागड तालुक्यातील आर्थिक परिस्थिती व आर्थिक विकास करणाऱ्या संस्थाचे कार्य अभ्यासणे.

७. सुधागड तालुक्याचा राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक भूमिकेतून उत्कर्ष कसा होत गेला हे अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहीतके

१. सुधागड तालुक्याला फार मोठा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे.

२. सुधागड तालुक्यातील मंदिर शैली, वास्तुकला, मूर्तीकला व ऐतिहासिक वाडे कलात्मक दृष्ट्या वैशिष्टयेपूर्ण आहेत.

३. सुधागड तालुक्यातील सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थांनी केलेल्या सुधारणांमुळे समाजात बदल झालेला दिसून येतो.

४. लोकसंख्येच्या प्रमाणात शैक्षणिक सुविधांचा विकास झालेला आहे का त्या गोष्टीचा अभ्यास करणे.

५. शिक्षणामुळे तालुक्यातील शहरांचा विविध प्रकारे विकास झालेला दिसून येतो. तर ग्रामीण भागात विकासाची आवश्यकता आहे.

६. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सुधागड तालुक्यातील देशभक्तांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ यशस्वी करण्यासाठी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला होता.

७. सुधागड तालुक्याचा राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास आजचा आधुनिक काळातील समाजाच्या दृष्टीकोन बदलास मार्गदर्शक, प्रेरक व स्फूर्तीदायक असा आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती सुधागड तालुक्यापुरती मर्यादित आहे. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विकास कसा झाला याचा शोध घेण्यात येणार आहे. रायगड जिल्ह्यातील सुधागड तालुक्याचा संशोधनात्मक अभ्यास करणे यासाठी सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक इतिहास हा विषय अभ्यासासाठी निवडलेला आहे.

प्रस्तुत संशोधन हे सुधागड तालुक्यापुरते मर्यादित असणार आहे. तसेच इतर तालुक्यांचा सामाजिक इतिहासावर सुध्दा अंशतः प्रकाश टाकला जाईल.

संशोधनाची पध्दती

सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास अभ्यास करीत असताना सर्वेक्षण आणि वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात येणार आहे. प्राथमिक व दुय्यम साधनांचे संकलन करण्यात येईल. त्यातील आशयाचे विश्लेषण करून शास्त्रशुद्ध अभ्यास पध्दतीचा आधारे संशोधन पूर्ण करण्यात येईल. प्रस्तुत विषयाची माहिती मिळविण्यासाठी प्रत्यक्ष ग्रंथालयातील संदर्भ साधने, विविध अहवाल, निरीक्षण, नमुना निवड पध्दत, मुलाखती, प्रश्नावली या तंत्रांचा वापर करण्यात येईल. यामध्ये प्रामुख्याने सामाजिक व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीच्या अनुषंगाने सुधागड तालुक्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहासाचा शोध घेताना प्रत्यक्ष सर्वेक्षण करून संबंधीत ऐतिहासिक दस्तऐवज, शासकिय दस्तऐवज संकलन करून माहिती मिळविण्यात येईल. विविध संशोधकांनी लिहिलेले ग्रंथ, शोधनिबंध, लेख इ. चा वापर संदर्भासाठी घेतला जाणार आहे.

संशोधन साहित्याचे परीक्षण

पोतदार सुरेश यांनी 'सुधागड दर्शन' पुस्तक लिहीले आहे. त्यांनी या पुस्तकामध्ये सुधागड तालुक्याचा ऐतिहासिक व भौगालिक आढावा घेतला आहे.

संदीप परब यांचे 'श्री बल्लाळेश्वर देवालय' या पुस्तकात तालुक्याबदल माहीती आहे. 'केशव गोविंद लिमये आणि सुधागड शिक्षण संस्था-पाली' या विषयावर लघुशोध प्रबंध अहवाल प्रा.अंकुश सोहनी, शेठ ज.नौ. पालीवाला कॉलेज पाली यांनी मुंबई विद्यापिठाला सादर केला आहे. त्यांनी या शोध प्रबंधामध्ये सुधागड शिक्षण संस्था याचा आढावा घेतला आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातुन 'सुधागडातील आदिवासी मुले व आश्रम शाळा एक अभ्यास' या विषयावर लघुशोध प्रबंध ' सौ. संगीता प्रधान' यांनी सादर केला आहे. त्यांनी या शोध प्रबंधामध्ये सुधागड तालुक्यातील मुले व आश्रमशाळा याचा आढावा घेतला आहे. सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास या विषयावर मुलभूत स्वरूपाचे संशोधन झालेले दिसून येत नाही. त्यामुळे मी सुधागड तालुक्याचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहास (इ.स.१९४७ ते २०११) हा विषय पीएच.डी संशोधनासाठी निवडलेला आहे.

प्रकरणाची तात्पुरती रचना

८.१ सुधागड तालुक्याची भौगोलिक पार्श्वभूमी

१८६९ मध्ये एक स्वतंत्र जिल्हा म्हणून कुलाबा जिल्हाची निर्मिती करण्यात आली. शिवाजी महाराजांच्या राजधानीच्या स्मृतीप्रित्यर्थ मे १९८१ पासुन या जिल्ह्याचे 'कुलाबा' हे नाव बदलुन त्याचे 'रायगड' हे नामकरण करण्यात आले.

रायगड जिल्ह्यात सुधागड तालुका येतो. हा तालुका समुद्र किनाऱ्यापासुन सुमारे ४० किमी दुर सह्याद्री पर्वताच्या पायथ्याशी आहे. तालुक्याची दक्षिणोत्तर लांबी २० किमी व पूर्व-पश्चिम रूंदी १० किमी आहे. क्षेत्रफळ १६३.२ चौ. किमी आहे. येथे पर्जन्यवृष्टी १२५ ते १५० इंच होते. हा तालुका चारही बाजुनी उंच डोंगरांनी वेढलेला असून सरसगडाचा डोंगर या तालुक्याच्या मध्यभागी आहे. तालुक्यात ९८ गावे, १६० वाडे- पाडे आहेत. सन २०२० च्या जणगणेनुसार लोकसंख्या ७७००० आहे. बहुतांश लोकसंख्या मराठा समाजापैकी आहे. ४० टक्के लोकसंख्या कातकरी व ठाकुर या अनुसुचित जमातीची आहे. बहुतेक समाज हा कष्टकरी व शेतकरी आहे. तालुक्याची पूर्व सीमा पूणे जिल्ह्याला लाभलेली आहे. चार सीमांना सहयाद्रीच्या लहान मोठ्या रांगा लागून आहेत. तालुक्यात वाहणाऱ्या अंबानदी, वळकी, दातपाडी व कुंडलिका या नद्यांचे उगम पूर्वकडील डोंगर भागातून झालेले आहेत. सुधागड तालुक्यात काळा खडक (बेसॉल्ट)मोठ्या प्रमाणात आढळतो. ताडगाव, पडसरे, खेमवाडी, उसर येथील पठारांच्या माथ्यावर जांभा दगड आढळतो.

तालुक्याचे हवामान वैशिष्टपूर्ण आहे. हिवाळ्यात भरपूर थंडी, पावसाळ्यात नियमित पर्जन्यवृष्टी व उन्हाळ्यात सखल भागातील हवामान दिवसा उष्ण असते. डोंगरमाथ्यावरील हवामान मात्र थंड असते. तालुक्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ३०००ते३५०० मीमी आहे. मे महिना सर्वाधिक तापमानाचा महिना असतो. दैनिक कमाल तापमान ४०° से पेक्षाही जास्त असते. वृक्षतोड व हवेतील प्रदूषणामुळे तापमानात वाढ होत आहे. जल-मृद संधारण, वनीकरण, पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी तालुक्यात मोठ्या प्रमाणावर क्षेत्र उपलब्ध आहे. भातशेती बरोबर फलोत्पादन, भाजीपाला, वृक्ष-लागवड, वनौषधी संवर्धन, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय अशा प्रकारची कामे झाल्यास निसर्ग रक्षणाबरोबर ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल. लोक जीवनाचा व प्रगतीच्या दृष्टीकोणातून एक विश्लेषणात्मक अभ्यास संशोधनाद्वारे करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात आहे.

८.२ सुधागड तालुक्याचा पूर्व इतिहास

प्रस्तुत प्रकरणात सुधागड तालुक्याचा इतिहासावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. प्राचीनकाळी सह्याद्रीच्या खिंडीयुक्त भिंती, घनदाट जंगले व नद्यांच्या प्रवाहामुळे सुधागड तालुका वेगळा पडलेला होता. कोकण प्रदेशावर मौर्य, सातवाहन, क्षत्रप, मुघल इत्यादीची राजवट असली तरी सुधागड तालुका विरळ मनुष्य वस्तीचा असल्याने येथे या राजवटीचा विशेष ठसा उमटलेला नाही. परंतु उत्तरकालीन मौर्य, राष्ट्रकुट व शीलाहार ह्या घराण्याचे इ.स ४०० ते इ.स १२०० मधील काळात सुधागड तालुक्यातील वस्तीत वाढ होऊन सामाजिक, सांस्कृतिक संघटन होत गेले. काही घराण्यांना गावाजवळील जमिनी इनामी मिळाल्याने त्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झाले. या तालुक्यातील सुधागड व सरसगड या डोंगरी किल्यांचे महत्व शिवाजी महाराजांपासून चालत आले आहे. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात किल्ल्याचे मूळ असल्याचे लिहिले आहे. इ.स. १६५७ मध्ये सुधागड बहामनी सुलतानाच्या ताब्यात गेला तर इ.स.१६५७ ला शिवाजी महाराजांनी त्यावर ताबा मिळवला व त्यांचे नाव सुधागड ठेवले. पेशव्याच्या काळात याचा ताबा 'भोर' संस्थानाकडे होता. सन १६८० नंतर औरंगजेबाने केलेल्या दख्खनच्या स्वारीत कोकणातल्या सुधागड किल्लाचा मराठे सरदारांना १७०७ पर्यंत चाललेल्या स्वतंत्र रक्षणाच्या संग्रामात फार उपयोग झाला. १७५० पासुन छत्रपतींचे सर्व अधिकार पेशव्यांकडे आल्यामुळे भोर संस्थानिकांवर पेशव्यांची देखरेख सुरु झाली. पुढे १८१८ साली पेशवाई खालसा केल्याचा जाहीरनामा इंग्रजांनी प्रसिध्द केला. व भोरच्या पंतसचिवांना १८२० साली इंग्रजाशी तह केला. त्यात नागोठणे बंदर इंग्रजांच्या ताब्यात गेले. सुधागड तालुक्यात काही गावांचा मोकासा सचिवांचा झाला.

भोर संस्थानामध्ये विचित्रगड राजगड, प्रचंडगड, मौनमावळ व सुधागड हे पाच तालुके होते. सुधागड हा एकमेव कोकणातील तालुका भोर संस्थानामध्ये समाविष्ट होता. संस्थानाच्या काळात सुधागड तालुक्याची स्थिती चांगली नव्हती. भारत छोडो अंदोलनामध्ये पाली गावात सत्याग्रह करण्यात आले होते. संस्थाने स्वराजात आंदोलने होऊ लागली. अशा परिस्थितीत भोर संस्थानाचे अखेरचे पंत श्रीमंत बाबासाहेब यांनी लोकमत प्रमाण मानुन संस्थान विलिनीकरणासाठी कोणतेही आढेवेढे घेतले नाही. भोर संस्थान, ८ मार्च १९४८ रोजी स्वतंत्र भारतात विलिन करण्यात आले.

या तालुक्यात ठाकुर व कातकरी, महादेवकोळी या आदिवासी जमाती वास्तव करून आहेत. आदिवासी बोली भाषेला लिपी नसल्याने त्यांनी आपली संस्कृती लोकगीते, लोककथा, म्हणी, उखाणे यासारख्या मौखीक परंपरातून संस्कृती जपली आहे. आदिवासी निसर्गप्रिय जमात असल्याने त्यांच्या कथा, नृत्यातुन, गीतामधून निसर्गाचे दर्शन होते.

८.३ सुधागड तालुक्याचा सामाजिक इतिहास

प्रस्तुत प्रकरणात सुधागड तालुक्यातील सामाजिक जीवनावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. मौजे पाली हे गाव पुराणकाळी 'पल्लीपुरी' या नावाने ओळखले जात होते. पाली गाव स्वातंत्र्यापूर्वी भोर संस्थानचे अमंलाखाली होते. त्यावेळच्या संस्थानिकांनी पेशवे काळापासून चालत आलेल्या सण, उत्सव, परंपरा, रूढी, आजही उत्साहांने साजरे होतात. प्रत्येक शहाराची एक संस्कृती असते. संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहचते त्याचप्रणमाणे आजही पाली शहरात सण उत्सव त्या पध्दतीने साजरे होताना दिसतात. जातीवर आधारित समाजव्यवस्था होती. तालुक्यामध्ये विविध धर्माचे व जातीचे लोक आहेत. सुधागड तालुक्यातील समाजात सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक जीवन वैशिष्टयपुर्ण आहे. कुटुंब हाच प्राथमिक घटक मानला जातो. समाजाचे सामाजिक जीवन, कुटुंब पध्दती, विवाह, आचारविचार, त्याचप्रमाणे समाजातील स्त्रीचे महत्व, स्त्रीचा दर्जा, स्वातंत्र्य इत्यादीवर येथे प्रकाश टाकण्यात येईल.

रायगड जिल्हयातील सुधागड तालुका डोंगरी तालुका आहे. येथे डोंगर भागात कातकरी, ठाकुर, महादेवकोळी या आदिवासी जमाती वास्तव करून आहेत. आदिवासी जमातीचे वैशिष्टये म्हणजे त्यांची नृत्य गाण्यांची आवड ही होय. विविध धार्मीक स्थळे, लग्न समारंभ, शेती व्यवसायातील हंगाम अशा प्रसंगी विविध प्रकारची नृत्य केली जातात. आदिवासीच्या विविध परंपरा आहेत. तसेच त्यांची घटस्फोटाची (काडीमोड) सुलभ पध्दत त्यांचे अंत्यविधी, जातपंचायत, धर्मांतर इत्यादीचा आढावा घेतला जाणार आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात इ.स.१९३२ साली 'सुधागड तालुका लोकलबोर्ड'या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना झाली. भोर संस्थानाच्या विलिनिकरणानंतर 'कुलाबा जिल्हा लोकल बोर्डात' या तालुक्याचा समावेश झाला. जिल्हा बोर्ड सुधागड मधुन माधवराव डोंगरे व बाबू हाडक्या कातकरी या दोन प्रतिनिधीची सदस्य म्हणुन निवड झाली. १९५७ ते १९६२ या काळात केशव गोविंद तथा दादासाहेब लिमये यांची निवड झाली. तालुक्यात ग्रामपंचायतीची निर्मिती झाली. सन १९५२ मध्ये पाली ग्रामपंचायतीची निवडणूक होऊन शंकर केरू मोरे हे सरपंच व गोविंद लक्ष्मण चौधरी हे उपसरपंच झाले. १९६२ साली पंचायत राज्य व्यवस्थेची निर्मिती झाल्यावर सुधागड पंचायत समितीचे पहिले सभापती नवघरचे न.ल.चव्हाण आणि रायगड जिल्हा परिषदेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून पालीचे के.गो. लिमये तथा दादासाहेब लिमये यांची निवड झाली. आणि लोकांनी लोकांकडून लोकांसाठी चालविलेल्या लोकशाही राज्याची खऱ्या अर्थाने निर्मिती झाली. के.गो. लिमये रायगड जिल्हयाचे अध्यक्ष असताना ३० हजार एकर जमिनीला उन्हाळी पाणी पुरवठा केला जाईल असा 'काळ नदी प्रकल्प' बांधला व धरणे, कालवे बांधले. बागायती शेती बारमाही केली जाऊ लागली. एकंदरीत दादासाहेब लिमये यांनी सामाजिक, राजकीय क्षेत्रामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडली. समाजसेवा संघ, हरिजन सेवक संघ, गट्रे हरिजन कोठी, तालुका शेतकरी संघ, शिवजयंती उत्सव मंडळ, संपूर्ण रायगड जिल्हामध्ये या मंडळांचा विस्तार केला. समाजसुधारकाचे अस्पृश्यता निवारण, समाज परिवर्तन व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेतला जाईल.

८.४ सुधागड तालुक्याचा सांस्कृतिक इतिहास

प्रस्तुत प्रकरणात सुधागड तालुक्यातील सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे. सुधागड तालुक्याला स्वतंत्र असा सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. सुधागड तालुक्यातील धार्मीक स्थळांविषयी माहिती आनंद देणारी आहे. सात्विक पावित्र्याची ही भूमी यापूर्वी देवदेवीकांनी, ऋषीमुनींनी आणि साधुसंतांनी आपल्या वास्तव्याने पुनित केली आहे. या अष्टविनायकाच्या समुहातील 'श्री बल्लाळेश्वर' हा गणपती रायगड जिल्हातील सुधागड तालुक्यात पाली या गावी स्थित आहे. पाली हे गाव फारच प्राचीन असून या स्थानातील श्री बल्लाळ विनायकाचे देवस्थान स्वयंभू असून त्याची कथा श्री बल्लाळेश्वर अष्टविनायक मंदिर महाराष्ट्रात प्रसिध्द आहे. चिरेबंदी बांधकामामध्ये पूर्वाभिमुख बांधलेले मंदिर हे त्याच्या श्रीकार घाटणीने वैशिष्टयेपूर्ण आहे. मंदिराजवळ अतिथीगृह व सांस्कतिक केंद्र आहे. सिध्देश्वरजवळील एकवीस गणपती मंदीर समर्थ रामदास स्वामींच्या प्रेरणेने उभारले आहे. भृगूऋषींनी सुधागड किल्यात अनेक वर्ष तपश्चर्या केली आहे. वृद्धावस्थेत पोहोचल्यावर त्यांनी गोमाशी गावाजवळ समाधी घेतली. ठाणाळे लेणी, नेणवली लेणी, कोंडजाई देवी, गरम पाण्याचे उन्हेरे कुंड हे वैशिष्टयपुर्ण आहेत. उध्दर रामेश्वर, सिध्देश्वर, आसरे येथे विरेश्वर श्री उत्तरेश्वर ही मंदिरे असलेला असा धार्मिकतेची जोड असणारा सुधागड तालुका. सांस्कृतिक परंपरा असणारा हा तालुक्यात पर्व ऐतिहासिक नाटक गावागावात सादर केली जात होती. आज महाविदयालयातील विदयार्थी, अनेक वैचारिक विषयांवर एकांकिका, नृत्य, जागरण, भारूडे यासारखे उपक्रम राबविताना दिसतात. सुधागड तालुक्यात कबड्डी खेळाची परंपरा असुन आखिल भारतीय पातळीवर कबड्डी खेळण्याचा मान मिळविला आहे. या सांस्कृतिक वारसांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे सण त्या सणांना अनुसरून असणारी सांस्कृतिक कार्यक्रम सण उत्सव, देव-देवता यात्रा आणि पालख्या, करमणुकीचे कार्यक्रम, चालीरीती सामाजिक जीवन, कुटुंबपध्दती, विवाह, आचारविचार, रूढी-परंपरा आरोग्य, वेशभुषा दागदागिने या सर्वाचा आढावा येथे घेतला जाणार आहे.

८.५ सुधागड तालुक्याचा शैक्षणिक इतिहास

१८ व्या शतकापासून इंग्रजांनी प्राथमिक शाळा शहरात व मोठ्या गावातच सुरू केल्या होत्या. रायगड जिल्हा हा डोंगर दऱ्या-खोऱ्यांनी व्यापलेला असल्याने सर्व सामान्य जनता ही खेड्यांमध्ये निवास करीत होती. त्याकाळात प्रवास करण्याची सोय नव्हती. अशा दुर्बळ परिसरामध्ये मागासलेल्या भागांपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार झालेला नव्हता. १८०० आणि १९०० च्या शतकात रायगड जिल्ह्यामध्ये शैक्षणिक, सामाजिक विकासाला गती प्राप्त झालेली होती. शिक्षणाचे महत्व रायगड जिल्ह्यातील लोकांच्या लक्षात आले होते. तरीही अत्यंत दुर्गम अशा सुधागड तालुक्यात शिक्षण प्रसार पुरेसा झाला नव्हता. सुधागड तालुक्यातील पाली येथील श्री.गोविंद रामचंद्र लिमये हे भोर संस्थानात नोकरी करत असताना समाजकार्य आवडीने करत असत. पाली भागात मुलांसाठी शाळा असावी अशी जनतेची मागणी होती. गो.रा.लिमये यांनी शिक्षण प्रसारासाठी काही केले पाहिजे असे समाजाचे मत होते. समाजाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी असाच एक प्रयत्न इ.स.१९२५-२६ या साली या तालुक्यातील रहिवासी श्री.हरीभाऊ लागू व त्यांचे सहकारी ल.के.भावे, चिमणराव कुलकर्णी, व गो.रा.लिमये या मंडळीनी पाली येथील भोर संस्थानातील सरकारच्या मराठी शाळेत इंग्रजी तिसरी इयत्तांचे जे शिक्षण चालू होते त्यालाच जोडून पुढे चौथीचा वर्ग वरील कार्यकर्त्यांनी चालू केला.

सुधागड तालुक्यात शिक्षणाचा प्रसार पुढे भोर संस्थानाचे श्रीमंत रावसाहेबांनी केला त्यामुळे पाली या गावात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले खरे, पण जो समाज डोंगराळ भागात राहतो त्यांच्या गावापर्यंत जाण्यायेण्यासाठी कोणतीही सोय नव्हती. म्हणून जो भाग शिक्षणापासून वंचित होता, त्या समाजापर्यंत शिक्षणाची गंगा घेऊन जाण्यासाठी इ.स.१९४० च्या सुमारास गणेश भास्कर साने यांनी येथील कार्यकर्त्यांसमवेत २६ ऑक्टोबर १९४१ या वर्षी सुधागड शिक्षण संस्था स्थापन केली . श्री साने हे आपल्या कायद्याच्या वकिलीच्या व्यवसायातून निवृत्त होऊन पालीत कायम राहाण्यास आले होते . शिक्षणाची जागृती समाजामध्ये करून तळागळातील सर्व सामान्य जनतेचा विकास करणे हा उदात्त उद्देश समोर ठेवून या संस्थेची वाटचाल सुरू झाली.संस्थेच्या सुरुवातीला सभासद, अध्यक्ष श्री लक्ष्मण रामचंद्र मोडक, सेक्रेटरी श्री.लक्ष्मण केशव भावे व श्री.वि.री. अभ्यंकर यांची निवड झाली. कुलाबा जिल्हा आदिवासी सेवामंडळ संचलित पाली या संस्थेच्या एकुण तीन आश्रमशाळा सुधागड तालुक्यात आहेत. १ मार्च १९५७ रोजी सुधागड तालुक्यातील पहिली आश्रमशाळा एकलव्य आदिवासी मुलोउदयोग प्रशाळा वावळोली येथे स्थापन झाली. ही प्राथमिक व माध्यमिक अशा दोन्ही प्रकारची आहे. तर याच संस्थेच्या चिवे व पडसरे येथील आश्रमशाळा या प्राथमिक स्वरूपाच्या आश्रमशाळा आहेत. श्री कुलाबा जिल्हा आदिवासी सेवा मंडळाचे, श्री दादासाहेब लिमये या संस्थेचे संस्थापक होते.

१९६७ साली सुधागड शिक्षण संस्थेचे श्री.केशव गोविंद लिमये अध्यक्ष झाले. त्यांनी निर्धारीत केलेला उद्देश पूर्ण करण्यासाठी संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांना बरोबर घेऊन प्रचंड मेहनत घेतली आणि शिक्षणासाठी ज्ञानगंगा ग्रामीण भागातील दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या समाजापर्यंत पोहचू लागली.

१९८९ साली आण्णासाहेब धारकर यांनी रायगड आणि प्रबोधनी पेण या संस्थेची पेण या ठिकाणी वरिष्ठ महाविद्यालय वसंत ओसवाल यांच्या माध्यमातून चालू झाले. महाविद्यालयाचा खर्च जास्त असल्यामुळे परवडणारे नव्हते. त्यामुळे ते सुधागड संस्थेकडे सुपूर्द करण्यात आले. महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले होते. ग्रामीण भागातील सर्व जाती धर्माच्या मुलांना कमीत कमी खर्चात शिक्षण देणे. सामाजिक जाणीव निर्माण करणे, विद्यार्थीचा सर्वांगीण विकास करणे या महाविद्यालयातून भारताचे आदर्श नागरिक बनविणे हे ध्येय संस्थेचे होते. सुधागड शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष श्री.केशव गोविंद लिमये हे खंबीर होते. त्यांचे ब्रीद वाक्य होते. 'या शिका व मोठे व्हा' या ध्येयाने महाविद्यालयाची वाटचाल सुरु झाली.

१९९८ साली दुसरे वरिष्ठ महाविद्यालय शिक्षणमहर्षी दादासाहेब लिमये कळंबोली या ठिकाणी सूरु करण्यात आले.

८.६ सुधागड तालुक्याचा आर्थिक इतिहास

भरपूर पर्जन्यमान, डोंगराळ भाग, हंगामी वाहणाऱ्या नद्या, विपुल जंगले असणाऱ्या या तालुक्याची अर्थव्यवस्था शेती, मासेमारी, व इतर प्राथमिक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. तरीही झपाट्याने औद्योगिकरण होत असलेल्या तालुक्यात छोटे मोठे मध्यम व लघु उदयोगांबरोबरच कुटीर उदयोगांचीही संख्या वाढत आहे. रासळ, बलाप, परळी, पेडली, नानोसे, जांभुळपाडा ही औदयोगिक व छोट्या मोठया उदयोगधंदयामुळे विकसित होत असलेली गावे सुधागड तालुक्यात येतात. ही केंद्रे तालुक्यातील लोकांना दिवसेंदिवस वाढता रोजगार पुरवित आहेत.

तालुक्यात सुमारे ५८०० हेक्टर शेत जमिनीमध्ये भाताचे पीक १२०० हेक्टर वरकस जमिनीमध्ये नाचणी, वरी अशी पिके घेतली जातात. उन्हेरे, कवेळे, ढोकशेत, कोंडगाव, घोटवडे या लघुपाटबंधाऱ्यांमुळे व बलाप सिंचन योजनेमुळे रब्बी हंगामात सुमारे ५०० हेक्टर्स क्षेत्रात भाताचे पीक घेतले जाते. उसाळे, सिध्देश्वर,रामेश्वर वैभव येथे पाझर तलाव बांधले आहेत. जल-मृदू संधारण, वनीकरण, पाणलोट क्षेत्रे विकासासाठी तालुक्यात मोठया प्रमाणावर क्षेत्र उपलब्ध आहे. धोंडसे, दर्या, नेणवली, रासळ-खेमवाडी, कळंब या भागात मध्यम, लघु पाटबंधारे झाल्यास भात शेतीबरोबर फलोत्पादन, भाजीपाला, वृक्षलागवड, वनौषधी संवर्धन, पशुपालन, दुग्धविकास, पर्यावरण रक्षणासाठी ही उपयोग होणार आहे. पठार, डोंगर उतारावर समपातळी सलग चर खोदून कुरण विकास, वृक्षलागवड करून तालुक्यात भूगर्भातील पाण्याच्या पातळीत वाढ करणे सहज शक्य आहे. अशा प्रकारची कामे झाल्यास निसर्ग रक्षणाबरोबर ग्रामीण लोकांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत होईल.

उपसंहार

या प्रकरणामध्ये सर्व सहा प्रकरणांचा सारांश घेवुन काही महत्वाचे निष्कर्ष यामध्ये मांडले जाणार आहेत. प्रकरण १ यामध्ये सुधागड तालुक्याची भागोलिक पार्श्वभूमी, तालुक्यातील वैशिष्टयपूर्ण हवामान, पर्जन्यामान इ. बाबींचा आढावा या प्रकरणात घेतला जाणार आहे. प्रकरण २ या प्रकरणात सुधागड तालुक्याचा पूर्व इतिहास, प्राचीन, मध्यकालीन इतिहासाचा मागोवा घेण्यात येणार आहे. प्रकरण ३ या प्रकरणात सुधागड तालुक्याचा सामाजिक इतिहास, समाज जीवन या बाबींचा आढावा घेतला जाणार आहे. प्रकरण ४ या प्रकरणात सुधागड तालुक्याचा सांस्कृतिक इतिहासाची माहिती घेतली जाणार आहे. प्रकरण ५ या प्रकरणामध्ये सुधागड तालुक्याचा शैक्षणिक, इतिहास, शिक्षण संस्था विस्तार याचा आढावा घेतला जाणार आहे. प्रकरण ६ या प्रकरणामध्ये सुधागड तालुक्याचा आर्थिक इतिहासाचा आढावा घेतला जाणार आहे. तसेच संशोधनाचा अभ्यास कसा महत्वपूर्ण आहे आणि संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार संशोधनाअंती ते पूर्ण झाले कि नाही हे तपासले जाईल. अभ्युपगम तपासला जाईल.

Primary Resources-(Marathi)

१. कल्याणकारी राज्याची वाटचाल - 'कुलाबा जिल्हा', महाराष्ट्र शासन, मुंबई, जानेवारी १९५७

२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००२,२००३,अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन,२००३

३. पाठक अ.श (संपा), इतिहास प्राचीन काळ (खंड-९)सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००२

४. पंचायत समिती, सुधागड पाली, वार्षिक प्रशासन अहवाल, सन २०१०-११

५. प्रशासन अहवाल २०१८-१९, बांधकाम विभाग, पंचायत समिती सुधागड-पाली, २०१९

६. प्रशासन अहवाल २०२०-२१, अर्थ विभाग, पंचायत समिती सुधागड - पाली, २०२१

७. भोराई शिक्षण प्रसारक मंडळ नांदगाव, रौप्य महोत्सवी स्मरणिका २००५

८. महाराष्ट्र राज्य सहकारी 'आदिवासी विकास महामंडळाच्या योजना' महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

९. महिला व बालकल्याण विभाग, जिल्हा परिषद, रायगड

१०. रायगड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन १९८० ते १९८१ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई

११. रायगड जिल्हा, सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन १९९१, २००१, २००२, २०११

१२. रायगड जिल्हा, सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन २०००-२००१ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

१३. रायगड जिल्हा परिषद , अलिबाग वार्षिक प्रशासन अहवाल सन २०१०-११

१४. राहुडकर बा.व (संपा) 'कोकणची शेती', शेतकी खाते महाराष्ट्र राज्य पुणे, १९६६

१५. वावळोली आश्रमशाळा, वार्षिक अहवाल, रसिका ऑफसेट पाली, १९८२

१६. वैशंपायन माधव, श्री. गणेश मंडळ, पाली शतसांवत्सरिक महोत्सव इनोव्हेटिव्ह आयडिया पुणे,२०२१

१७. सुधागड शिक्षण संस्था, वार्षिक अहवाल, माधव प्रिंटींग प्रेस, पुणे १९४१, १९४२, १९४३, १९४४, १९४५, १९४६, १९४७, १९४८, १९४९, १९५०, १९५१, १९५२, १९५८

१८. सुधागड शिक्षण संस्था, सेवक वर्ग सहकारी पतसंस्था मर्यादीत पाली, रौप्य महोत्सव अंक, रसिका ऑफसेट पाली, २००५

१९. सुधागड शिक्षण संस्था, रौप्य महोत्सव अंक आणि भुषण मुद्रणालय पुणे १९६७

२०. श्री बल्लाळेश्वर देवस्थान-कसबे पाली (जि.कुलाबा) शतसांवत्सरिक लळित महोत्सव परंपरा व अहवाल, श्री बल्लाळेश्वर मंदिर पाली, १९५१

Primary Sources (English)

1- Chaudhary K.K, Source Material For A History Of The Freedom Movement In India Civil Disobedience Movement, April- September 1930, Volume XI, October 1930 December 1941, Volume XII, Government Of Maharashtra Mumbai, 1995.

2- Desai Sanjiv P. (ed.),Calendar of The Quit India Movement in the Bombay Presidency, Government of Maharashtra, Bombay, 1985.

3- District Census hand book, Raigad, Census of India 1991

4- District Census hand book, Raigad census of India, 2001

5- Gazetteer of the Bombay Presidency, Kolaba District, Vol. XI, 1883. Government Of Maharashtra, Bombay, Reprint 1989.

6- Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XI-B. Kolaba and Janjira, Government Of Bombay, Bombay, 1926.

7- Maharashtra State Gazetteers, History of Bombay Modern Period, Government of Maharashtra, Bombay, 1987.

8- Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-XI, Civil Disobedience Movement(April to Sep.1930), Government Of Maharashtra, Bombay 1990,

9- Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-IIX, Civil Disobedience Movement(Oct to Dec1940), Government Of Maharashtra Bombay 1995,

10- Socio- Economic Review and District Statistical Abstract Statistics, Government of Maharashtra, Bombay 1962

11- Sources Material For A History Of The Freedom movement in India, Vol-XI, Mahatma Gandhi In Maharashtra1915to1946, Government Of Maharashtra,Bombay,1980.

Secondary Resources-(Marathi)

१.	ओतुरकर राजाराम, मराठयाचे साम्राज्य, चि.ग.केतकर, पुणे, १९३०
२.	कोलारकर श. गौ, मराठ्यांचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर १९९५
३.	कुलकर्णी म.रा, मराठे आणि महाराष्ट्र, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे २००७
४.	कुलकर्णी म.रा, मराठे आणि महाराष्ट्र, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे २००७
५.	खोबरेकर वि.गो, मराठयांच्या स्वाऱ्यांचे मुक्काम, इ.सं.मं, मुंबई, १९७७
६.	गारे गोविंद, आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे १९९८
७.	गारे गोविंद, आदिवासींचे पारंपारिक औषधोपचार सहयाद्रीतील औषधी वनस्पती, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान पुणे, प्रथमवृत्ती २००२
८.	गायकवाड देविदास (संपा), कर्मयोगी गायकवाड दे.ना.प्रकाशन २००५
९.	गारे गोविंद, बदकाच्या उंबरठयावरील कोकणा आदिवासी, श्रीविधा प्रकाशन पुणे, २०००
१०.	घाणेकर प्र.के.,भटकंती रायगड जिल्ह्याची, स्नेहल प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे ३०
११.	चौधरी कि.का, (संपादक) मराठी आवृत्ती 'महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर' रायगड जिल्हा, दर्शनी विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९९३
१२.	जाधव.ब.भि, रायगड जिल्ह्यातील स्वातंत्र चळवळ : शेतकऱ्यांचा सहभाग, लक्ष्मी बुक पब्लिकेशन, सोलापूर. २०१४
१३.	जावडेकर श.द, आधुनिक भारत, कॉन्टीनेटक प्रकाशन, पुणे २००९
१४.	जोशी म.गं, धन्य मी कृतार्थ मी, सामंत प्रकाशन, मुंबई २००५
१५.	जोशी वा.ना, राजा श्रीमंत रघुनाथराव पंडित पंतसचिव राजसाहेब संस्थान भोर यांचे चरित्र, (खंड-२), समर्थ भारत छापखाना, पुणे १९३९
१६.	जोशी भ.ना., राजा श्रीमंत रघुनाथराव पंडित पंतसचिव राजेसाहेब संस्थान भोर यांचे चरित्र, विनायक देशपांडे, भोर १९३९
१७.	तेंडुलकर महेश, हिंदू देवालयातील पोर्तुगीज घंटा, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, २००८
१८.	तेंडुलकर महेश, बंच ट्रेकिंग-३, सुरगड-सरसगड-सुधागड-ठाणाळे लेणी, स्नेहल प्रकाशन पुणे, २०१०
१९.	दाते.प.रा, कुलाबा जिल्ह्यातील विधायक कार्याचा इतिहास, दाते प्रकाशन, कुलाबा, १९६६
२०.	देशमुख एस.एस, असा हा रायगड, सुधांशू प्रकाशन, अलिबाग, २००३
२१.	धारप.ग.ल , श्री बल्लाळ विनायक दर्शन, पाली, जि. कुलाबा, १९५१
२२.	पोतदार सुरेश, सुधागड दर्शन, एस.व्ही कमर्शियल मुद्रणालय, माणगांव, २०००
२३.	पाटील अ.श गाथा आगरी संस्कृतीची, जाणीव प्रकाशन, मुंबई, २००७

२४.	परब संदिप मुकुंद, श्री बल्लाळेश्वर देवालय, चित्रांगद पब्लिकेशन, सन २०२२
२५.	परदेशी पुष्पा गेनुसिंग ,ओळख रायगड जिल्हयाची, सेजल ऑफसेट, दुसरी आवृत्ती, अलिबाग. २००७
२६.	पुराणिक सु.श.,किल्ले सुधागड, रसिका कॉम्युटर प्रिंटींग प्रेस, पाली, २००२
२७.	भागवत अनंत नारायण ,भोर संस्थानाचा इतिहास, ज्ञान प्रकाशन पुणे, १९०३
२८.	भागवत अनंत नारायण, भोर संस्थानचा इतिहास, ज्ञान प्रकाशन पुणे, १९०३
२९.	सरदेसाई गो.स, खंड- ५,पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९२५

वर्तमान पत्रे

१. लोकमत 'सिंहावलोन' जून २०१०

२. कृषीवल जानेवारी, २००६

Internet Soures

https://www.discovermh.com

https://www.marathibuzz.com

https://www.sudhagadtaluka.com

https://mr.m.wikipedia.org

https://trekshitiz.com

https://bhatkantigdkotanchi.blogspot.com

टीप :- सदर संशोधन प्रबंधाची रूपरेषा प्राथमिक अभ्यासावर केलेली आहे. संशोधनाअंती यामध्ये बदल होवू शकतो.

मार्गदर्शक नाव व सही

डॉ. जाधव बबन भिवसेन.

(प्रोफेसर)

Prof. Dr. B. B. Jadhav
CO - ORDINATOR
Post Graduate & Ph. D. Research Centre
S. M. D. L. College, Kalamboli,
Navi Mumbai - 410 218.

संशोधक विद्यार्थी नाव सही

सौ. सरिता दशरथ देशमुख